

УДК 3701374

ЫСМАЙЫЛ КАДЫРОВДУН ДИДАКТИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ
ТААНЫП-БИЛҮҮ ИДЕЯЛАРЫ
ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ИДЕИ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ
Ы.КАДЫРОВА
COGNITIVE IDEAS OF THE DIDACTIC WORKS OF Y. KADYROV

*Миңбаева Кундуз Бодоновна п.и.к., доцент
Бакирова Гүлбурак Сайдалиевна -окутуучу ОГПИ*

Аннотация: Аталган макалада Ысмайыл Кадыровдун дидактикалык чыгармаларындагы сөз оюндары, түрмөктөрү аркылуу балдардын адамдык сапатын өстүрүү жана эмгекчилдикке тарбиялоо, ошондой эле алардын логикалык ойлоо жүгүртүүсүн, дүйнө таанымын кеңейтүү жагы каралган.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль словесных игр (анаграммы, шарады, логогрифы, метаграммы) в формировании человеческих качеств, привитии любви к труду, развитие логического мышления и мировоззрения, которые широко представлены в дидактических произведениях Ы.Кадырова.

Annotation: This article discusses the role of verbal games (anagrams, charades, logogrifs, metagrams) in the formation of human qualities, instilling a love of work, the development of logical thinking and worldview, which are widely represented in the didactic works of Y. Kadyrov.

Ачык сөздөр: Лингвистика, дидактика, поэзия, деклоратив, аннаграмма, логогриф, метограмма, логика, педагогика, акро, омоним.

Ключевые слова: Лингвистика, дидактика, поэзия, деклоратив, аннаграмма, логогриф, метограмма, логика, педагогика, акро, омоним.

Key words: Linguistics, didactics, poetry, decloratio, annagram, logograph, metagram, logic, pedagogy, acro, homonym.

Акындын «Түстөн чыккан түрмөктөр» аттуу ырлар топтомунда салттуу жана оюн ырлары киргизилген да, турмуштагы түркүн түстөрдүн табиятын балдарга көркөм сөз менен жеткиликтүү баян кылып берген. Анда: ак, ала, боз, буурул, жашыл, кара, кашка, кер, коңур, кочкул, көк, куба, куу ж.б. жыйырма беш түстү балдарга таанытууга аракет жасаган. Албетте, баян этилген мындай түстөрдү, жалпы жолунан алганда балдар тааныганы-тааныбаганы бар, бирок, Ы.Кадыров аларды маанилерине жараша мисалдары менен элестүү, жеткиликтүү кылып берүүгө жетишкен.

Айталы, биринчи эле «ак» деген түстүү чечмелеп берүүдө бул сөздүн он беш маанисин таап берген. Андагы, лингвистикалык жактан алганда, сөз маанилеринин жылышын эске алганы, анын омонимдик маанилерди туура бергени, иши кылса, балдардын көз карашын да, билимин да, түшүнүгүн, сөз байлыгын да өстүрүүгө кылган аракети баалоого татырлык.

Тактап айтканда, ак түс–кардын элесин, суунун акканын, тазалыкты, айран-сүттүн жалпы аталышын бергени, ак батаны, ак жоолук түшүнүгү менен аялзатынын сыпатталышын, ак жаан, ак алтын, жалкоолуктун ак кол деп айтылышын, ак дил, ак көңүл, ак жолтой, ак марал деп бардык жакшылык түшүнүгүн туюнтарын бергени эң эле кызык. Алэми «Кара» дегенсөздүн 20дан ашыктүшүнүкбергенимындан да кызык.

Мисалы, «Кара» деген сөз менен – көмүрдүн, чачтын өңүн, кара–деп бир жакты кароого буюрууну, көп элди, ири малды, кара жанга калп күлүүнү, муз тоңбос кара сууну, ошону менен бирге, суунун чоңун туюнтууну эске салган да, кара ниет, кара өзгөй

адамдык сапатын, кара күчтү, кара жаак сөзмөрдүн бир атын, жүрөгүндө кара жок–деп баатырдын эрдик сапатын айтарын да далилдүү мисал менен элестүү бере алган:

«Кызыл ат деп аталат,
Жылкы аппак түстөгү,
Кызыл деп да айтылат,

Эгин–түшүм күздөгү», - деп кызыл сөзүнүн ондон ашык маанисин кеп кылат. Атап айтканда, ушундай эле мисалдары менен ала түсүнүн жети, боз сөзүнүн жети, кашка сөзүнүн сегиз, көк түсүнүн тогуз, куу сөзүнүн ондон ашык түшүнүгүн ыр менен таап айтат. Булар менен, автор балдарга эне тилиндеги түстөрдү билдирген сөздөрдүн табиятын түшүндүрүүгө эң сонун мисал болорун дидактикалык каражат болор ырлар түрмөгүн жараткан. Мунун өзү учурдагы балдар адабиятындагы дидактикалык поэзиябызга сөзсүз өз салымын кошору шексиз.

Ы.Кадыровдун бул жыйнагындагы дагы бир көңүл коер ыр саптары–ушундай эле дидактикалык поэзиябыздагы өз ордун сөзсүз табар «Сөз оюндары» аттуу ырлар түрмөгү болуп саналат. Сөздүн барк-баасын айтып келип, акын мындай дейт:

Сөз берсең-аткар аны
Өзүңдү сыйла, демек.
Ата Журт очогундай,
Сөздү да коргоокерек[24 -бет]

Автор тура айтат. Анда ал Ата Журтту кандай коргосок, эне тилибизди да ошондой коргообуз керектигин, Ата Журтту коргоодо касс душмандар менен кандай кармашсак, эне сөзүн коргоо да, эне тилин унуткан, анны сыйлабаган, сүйбөгөн, эне тилин чанган, башка тил менен алмаштырган манкуттар менен дал ошондой эле кармашуу керектигин эске салат. Чындыгында, балдарга деклоративдик маанидеги ырлар эмес, эне сөзүнүн маани-маңызын, түпкү тегин чечмелеп түшүндүргөн дал ушундай дидактикалык ырлар абдан керек.

Албетте, төл адабиятыбызда мындай сөз оюн ырларын түптөп өнүктүрүүдө акындар А.Кыдыров, Т.Самудинов жана Б.Асаналиевдер балдарды сүйүнтүп келүүдө. Ушул жагдайда, акын Ы.Кадыров да, аталган жыйнагында: аннаграмма, логогриф, метаграмма, шарада, акро ыр сыяктуу түрлөрүнө мыкты мисал болор, балдардын акыл-ишмердүүлүгүн арттырар оюн-ырларын сунуш кылган.

Алсак, анаграмма түрүндөгү оюн-ырларындагы дидактикалык тапшырма: негизги сөзгө салыштырмалуу экинчи сөздүн тамгаларын орун алмаштыруу аркылуу табышмак катуу, анын «жандырмагы» сыяктанган жаңы сөздү табуу, тапканда да айтылган ойго жараша катылган жаңы сөздү ой жүгүртүп таптыруу максатын көздөө өзгөчө маанилүү.

Мисалы: Жолборс түстүү бирөңдү
Жакшы ойлосоң табасың.

Албетте, булл сөз чаар болду дейли. Айтмакчы, бала булл сөз жогоруда айтылган негизги сөз экенин туяйт. Эми, ага салыштырмалуу түрдө табышмактантып катылган, айрым тамгалар орун алмаштыруудан улам пайда болор:

Тамгаларын которсон

Бир идишти табасың,– дегендеги **чара** – деген сөздү бала өз алдынча ойлонуп табуусу керек. Чындыгында, чара дегенсөздөгү, **ч, р, а**, деген үч тыбышты орун алмаштыруу менен гана, башка тыбыш кошулбастан жаңы сөз жасалып жатканын, андагы коюлган дидактикалык максатты туура түшүнгөн бала сөз оюнду өз эрежеси менен туура «ойной алары» шексиз.

Китепте, албетте мындай дидактикалык тапшырмаларды камтыган: өтүк-өкүт, чачпак-чапчак, өөк-көөсыяктуусөздөрдүн жасалышынтабуумилдетикоюлган кызыктуусөз оюндары да арбын.

Ушул элесыяктуу, негизги айтылган сөзгө салыштырмалуу – сөзгө башка тамга уланып, же кемитилип пайда болгон жаңы сөздү табууну максат кылган Логорифтери да орун алган.

Адегендетаап ал,

Бирдиктин бир санын.

Баш тамгасын окусаң

Алоолонгон от-жалын. – дейт бирөөндө. Албетте, – бирдиктин бир саны – төрт болсо, анын баш тамгасын кемитип окусак, өрт деген сөздүн келип чыгышы күмөнсүз.

Ошондой эле:

Толук жазылып турса,

Ичине кирип жат. (чатыр)

Баш тамгасыз айтылса,

Жыты аңкыган зат (атыр)

Аяккы эки арибин окусаң,

Көңүлүң болот шат (ыр) – деген Логорифи да абдан логикалуу, баланын сөз маанисин форма менен мазмунун элестүү ой жүргүтүү менен түшүнүүнү көздөгөн, акылын да, сөз байлыгын да өстүрүүгө шык кошкон дидактикалык мүнөзгө ээ.

Ы.Кадыров метаграммаларды да түзүүгө устат экенин байкайбыз. Аларда сөздүн бир гана тамгаларын алмаштыруу менен жаңы сөздү табуу сыяктуу логикалык милдеттерди чечүү коюлганын байкоо кыйынга турбайт.

Мындай метаграммаларына: турак-курак, жол-жон, элет-элек, жалбырак-жалтырак, уй-үй, акыл-акыр-акын, төрт-торт, акча-алча – деген сыяктуу түрдүү тематикада балдарды ой жүгүртүп сөз маанисин табууга түрткөн логикалуу ырлары мисал болот.

Мындан сырткары – сөзгө жаңы муунду кошуп жаңы сөздүн жасалышын тапшырган шарадалар (Мисалы: чаар+чык, кур+ак, кара+кур, чым+чык ж.б.) ырдагы мазмундаш саптардын баш тамгалары аркылуу жаңы сөздү окуп-табууну көздөгөн акро ырлар да Ысмайыл Кадыровдун педагогдук чеберчилигин, лингвистикалык түшүнүгүн кеңири экендигин айгинелеп турат.

Анткени: Темирден

Аттын бутуна

Кадалгандын

Аты эмне? Же,

Жадырап тийип күн нуру,

Ала шалбырт жаз келет,

Заматта гүлдөйт тал-терек – деп суроо коюу менен, анын натуралдык жактан да аты так экендигин, баш тамгаларынан ылдый тике окуганда да жаз деген сөздөрдүн келип чыгышын шарттаган мындай ыр энетил сабагынан окуган мугалимдин ролун аткарган акын-автордун да максаты бирдей болуп турганын байкоо эң маанилүү.

Мындан сырткары, түрдүү жан-жаныбарларды айдоонун кыргызча аталышын билдирген «Айдаганда дейт экен», түрдүү түшүнүктөрдүн аталышын туюнткан «Сөздүк ыр» жана башка ырлары да дидактикалык мүнөзгө ээ ырлардан. Анда автор мындай деп жазат:

Ууртунан жылмаюу – мыйык,

Тил албас кежир – кыйык,

Шаардын бир аты – калаа,

Жалган доомат – жалаа.

Электин алкагы – карскан,

Балканын чоңу – барскан, жана башка. Же болбосо, «Баш тамгасын өзүң тап» деген табышмак ырын окуйлу:

Суюк болсо – ...уу,

Бсытса—...уу,
Чурулдаса —...уу,
Кол чабышса —...уу,
Учса —...уу,
Көтөрсө —.уу,

Мунун жооптору: суу, буу, чу, дуу, куу, туу-деген сөздөр экени балдарды сөзсүз кызыктырат.

Ы.Кадыровдун салтуу ыргактуу ырлары да дүйнө таанытуу, тарбия-таалим идеяларына жык. Анын «Уят болдум», «Үч жарык», «Тез жардам», «Аргасыздан күлөмүн», «Сыр», «Кылган экен чекилик», «Ким күнөөлүү» деген ырларында балдарды адеп-ахлакка, ыйманга, адамга жакшылык кылууга, ички дүйнөнү тазартуу, күндөлүк турмуш эреженин таанытуу сыяктуу идеяларга чакырууга өзгөчө мани берилет.

Мисалы: «Уят болдум» ырында:

«Токтой турчу, жаманым»,

Кайда сенин саламың.

Алдың бекен? Жок бекен,

Тарбиясын атанын...» деп, улууга салам айтуу парзы тууралуу кеп кылса,

Кызыл жарык «токто» дейт,

Сары жарык «даярдан»,

Жашыл жарык «өтө» бер,

Бирок, «сак бол, аярдан» - деп, көчөдөгү күндөлүк жашоо-турмуш эрежелерин балдардын эсине салат.

Же болбосо:

«Жаркылдатып жарыгын,

Шашып барат «тез жардам».

Адаштырып ажалды,

Качып барат «тез жардам» - деп, «тез жардам» ырында бирде оорулууга шашып бараткан дарыгерди элестете, бирде оорулууну ажалдан адаштырып баратат деп гуманистик идеяны айтуу менен, ак халатчан ак ниет дарыгердин элесин дана тартат. Же, ойноп жүрүп машинанын алдына чыга калып, ошонун кесепетинен эки машинаны сүзүштүрүп койгон Урмат деген бала («Кылган экен чекилик») бир кейитсе, талашканы таш, боз ала чаң болуп мушташкан балдар («Таш») мыйыгыңдан күлкүндү келтирет.

Иши кылса, акын Ы.Кадыровдун аталган ырлары мына ушундай алгылыктуу тарбия берчү ойлору менен атайын сөз кылууга арзыйт. Анын мындай стили улуттук балдар поэзиябыздын учурдагы алп өкүлдөрү А.Кыдыров менен Т.Самудиновдордун дидактикалык поэзиясынын таасиринде калыптанса да, өзүнүн, өз жолун табууга кылган аракети айрыкча экенин туюнтуп турат.

Адабияттар:

1. Рысбаев С.К , К.Миңбаева К.Б “Кыргыз балдар акын-жазуучуларынын чыгармаларындагы педагогикалык идеялар” Б., 2015-ж
2. Рысбаев С.К, Абдухамидова Б, Асаналиев Б, Бекбаева Ч. “Кыргыз акын-жазуучулары- балдарга” Балдар үчүн окуу хрестоматиясы” Б., 2010-ж
3. Рысбаев С.К, Байгазиев С. “Кыргыз адабиятынын антологиясы” Б., 2011-ж
4. Рысбаев С.К. “Азыркы кыргыз балдар адабияты: проблемалар жана портреттер” Б., 1998-ж
- 5.Түлөгабылов М. “Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы” Б., 1991-ж.